

KRAJINA 1991.–1995.

Kosta Nikolić, *Fraktura i Srpsko narodno vijeće*,
Zaprešić, 2023., 722 str.

Mirjana Kasapović <https://orcid.org/0000-0003-0196-201X>

E-mail: mirjana.kasapovic@gmail.com

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 9. 5. 2024.
Prihvaćeno: 10. 5. 2024.

Novokrajiska naracija o ratu u Hrvatskoj

Kosta Nikolić, povjesničar s Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, poznat je čitateljima znanstvenih i stručnih časopisa u Hrvatskoj. U časopisu *Tragovi* objavio je opsežne članke o ratu u Vukovaru 1991. i slomu Republike Srpske Krajine 1995. (Nikolić, 2020, 2021) koji su integrirani u knjigu *Krajina 1991.–1995.*, pa njezin sadržaj nije potpuna novost u hrvatskoj znanstvenoj i političkoj sredini.¹ Sukladno opsoletnom narativu o hrvatsko-srpskim odnosima kao okosnici političke sudbine Hrvatske – koji se korijeni i u tumačenju da je Socijalistička Republika Hrvatska normativno bila određena kao dvonacionalna, hrvatsko-srpska država, a koje je kristalno jasno izraženo u postjugoslavenskoj i novokrajškoj naraciji posljednjih desetak godina (v. Kasapović 2024: 160-161) – *Tragovi* su se proglasili časopisom za "hrvatske i srpske teme". Dosad su to svoje glavno tematsko polje dijelili na bavljenje hrvatskim zločinima (hrvatske teme) i srpskim žrtvama (srpske teme) u ratovima 1941-1945. i 1991-1995. godine (Mrkalj, 2018; Radanović, 2019, 2020, 2023; Filipović, 2019; Ponoš, 2020; Pupovac, 2020; Nikolić, 2020, 2021; Ostojić, 2021; Vukobratović, 2021; Popović, 2021; Drača, 2021, 2022; Kostić, 2022; Škiljan, 2021; Dragojević, 2022; Byford, 2023; Škiljan i Volner, 2023).

¹ Nikolić (2012, 2023a) je u hrvatskim časopisima objavio još dva članka, a u njima su publicirane i recenzije ili prikazi nekih njegovih knjiga. Hasanbegović (2002) je objavio prikaz Dimitrijevićeve i Nikolićeve biografije Dragoljuba (Draže) Mihailovića koju opisuje kao "znanstveno-historiografski izdanak" novoravnogorskoga gibanja u Srbiji devedesetih godina i posljednji od osam dotad objavljenih radova autora "tzv. ravnogorske povijesti" (549). Novoravnogorsko je gibanje "svojevrsni pokret za rehabilitaciju i stvaranje kulta Dragoljuba Mihailovića i njegove organizacije. U osnovi legitimno nastojanje usmjereno prema pobijanju i reviziji dotad uvriježene ideologizirane historiografije i publicistike te općenito političke i društvene demonizacije Mihailovića i njegovih pristaša kao nastavka građanskog rata, postupno je prešlo u nekritičko oblikovanje mita o *Ravnoj Gori* i *srpskom Čiči*, svojevrsno *neoravnogorstvo*, srbijanski politički, socijalni i (sub)kulturni postkomunistički fenomen" (549). "*Neoravnogorsko srpstvo*" politički je artikulirao Srpski pokret obnove Vuka Draškovića, a Dimitrijevićevo i Nikolićevo djelo publicirala je "Srpska reč", izdavačka kuća te stranke. Miškulin (2003) je napisao kratak i neutralan prikaz Kostićeve knjige o komunistima u Kraljevini Jugoslaviji u kojemu autoru zamjera to što djelo nije opremio "znanstvenim aparatom" kako bi i drugima bila vidljiva vrela na koja se referira (653). Jurak (2019) je napisao vrlo pohvalan prikaz Nikolićeve prve knjige iz trilogije o raspadu Jugoslavije ocijenivši je kao "vrhunsko historiografsko djelo" i "jednu od najboljih studija o raspadu Jugoslavije na (post)jugoslavenskom prostoru općenito" (233).

Uzmu li se u obzir navedeni i drugi članci o ratovima objavljeni u *Tragovima*, doista je pitanje kojemu ratu "nije dopušteno da bude zaboravljen" (Jović, 2012):² onome koji je završio prije osamdesetak ili onome koji je okončan prije tridesetak godina? A uzmu li se u obzir samo članci o sukobima devedesetih godina, ne traži li se zapravo isključivo odustajanje od hrvatske politike povijesti ili, kako Jović piše (2012), od konzervativnoga hrvatskog "nacionalističkog diskursa o 'Domovinskom ratu'"? Jović je "zatražio" da se petnaestak godina od vojnoga okončanja i desetak godina poslije mirne reintegracije Hrvatskoga Podunavlja napokon "dopusti" Domovinskom ratu da bude zaboravljen. No, kako se vidi iz uređivačke politike časopisa *Tragovi* kojemu je on glavni i odgovorni urednik, a izdavači su Srpsko narodno vijeće i Arhiv Srba u Hrvatskoj, nema govora o zaboravljanju Drugoga svjetskog rata na tlu Hrvatske, ali ni srpskih pripovijesti o ratu u Hrvatskoj devedesetih godina.

Brojni autori radova objavljenih u *Tragovima* – eksplicitno ili implicitno, više ili manje – preuzimaju naraciju i diskurs krajiških Srba, doraduju ih i oblikuju novokrajišku revizionističku interpretaciju ratnih zbivanja u Hrvatskoj devedesetih godina. Kada govorim o novokrajiškoj naraciji, ne mislim na novu Krajinu kao zemljopisno-politički entitet nego na epistemološki prostor u okviru kojega se artikuliraju vjerovanja, pamćenja, uspomene, predodžbe, percepcije, pripovijesti iz perspektive srpskih sudionika, prenositelja, graditelja i tumača ratnih zbivanja. Središte "epistemološke Krajine" nije u Kninu nego u Zagrebu, u glavnim institucijama i organizacijama srpske manjine u Hrvatskoj, kakve su Srpsko narodno vijeće (SNV), Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS), Arhiv Srba u Hrvatskoj, Srpsko kulturno društvo "Prosvjeta", tjednik *Novosti*, časopis *Tragovi* i dr. To ne znači da su sve te institucije i organizacije revizionističke – u konačnici, ne bave se samo poviješću i politikom nego i prosvjetom, kulturom, gospodarstvom i drugim poslovima – nego da unutar njih djeluju profesionalni znanstvenici (povjesničari, politolozi, sociolozi, kulturolozi i dr.), kao i "amaterski znanstvenici" (novinari, publicisti, književnici, politički aktivisti i dr.) koji sudjeluju u oblikovanju revizionističkih tumačenja zbivanja u novijoj povijesti – raspada Jugoslavije te "jugoslavenskih" i "postjugoslavenskih" ratova, pri čemu su najvažniji rat u Hrvatskoj, njegova pretpovijest, povijest i postpovijest. U proizvodnji i širenju svojih naracija, ti se akteri povezuju s kulturnim i društvenim ustanovama izvan vlastitoga nacionalnog kruga. Jedan izraz takve suradnje upravo je Nikolićeva knjiga nastala u koprodukciji SNV-a i izdavačke kuće Fraktura koja se, osim publiciranja književnih djela kao svoje glavne djelatnosti, profilirala i kao izdavač postjugoslavenskih studija na području društvenih i humanističkih znanosti koje su ideološki umnogome srodne novokrajiškoj revizionističkoj literaturi (v. Kasapović, 2024).

Knjiga *Krajina 1991.–1995.* pridonosi oblikovanju novokrajiške naracije o ratu. Štoviše, ona ju je dovela do političkoga klimaksa u kojemu je sudbina Srba u Hrvatskoj devedesetih godina implicitno definirana kao genocid. Svoje nalaze Nikolić je, naime, sažeo u zaključku kako je u Hrvatskoj "profilisana i podržana politika 'konačnog rešenja' srpskog pitanja" (2023: 574). Sintagma "konačno rješenje" od Holokausta se jednoznačno vezuje za genocid i implicira genocid. Drugim riječima,

² Fraza "the war that is not allowed to be forgotten" (Jović, 2012) inačica je univerzalno poznata diktuma "a past that won't pass away", koji je postao standardnim mjestom u analizama nacionalnih politika povijesti. U suvremeni diskurs uveo ga je povjesničar Ernst Nolte u tekstu "Die Vergangenheit, die nicht vergehen will: Eine Rede, die geschrieben, aber nicht gehalten konnte", objavljen u *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* 6. lipnja 1986. Tim člankom i Habermasovim odgovorom na njega počeo je znani *Historikerstreit* u SR Njemačkoj.

u Hrvatskoj je devedesetih godina "profilisana i podržana" politika genocida nad Srbima. Nikolić nije znalac političkih teorija, posebice teorija političkog nasilja koje tipološki razlikuju i analitički obrazlažu raznovrsne zločine, uključujući genocid, da bi znanstveno potkrijepio svoju tezu. No to nije ni bitno u sklopu nastojanja da se neki povijesni događaj ideološki i politički revidira i utka u nacionalnu politiku povijesti. A srpska politika povijesti satkana je na naracijama o višestoljetnim genocidima nad Srbima koje su počinili Turci, Nijemci, Austrijanci, Hrvati, Albanci, Bošnjaci i drugi narodi, pa se pripovijest o još jednom genocidu dobro uklapa u nju. Metastaza pripovijesti o genocidima u Srbiji osamdesetih godina (Bougarel, 2011) prenijela se u suvremenu Srbiju.

Što autoru kažu odabrani dokumenti?

Povijesnim dokumentima, čak i ako su nedvojbeno vjerodostojni, može se manipulirati na razne načine. Najdjelotvorniji je oblik manipulacije selekcijska pristranost u pristupu dokumentima iz koje proistječe i interpretacijska pristranost (Lustick, 1996; McCullagh, 2000; Zimran, 2020). Selekcijska pristranost dokumentima ne iziskuje znatnije napore da se ostvare određeni ciljevi. Autor naoko samo citira, sažimlje i ističe ono što piše u dokumentima pa se stvara privid znanstvene objektivnosti.

Nikolićeva knjiga uglavnom se temelji na dokumentima Međunarodnoga kaznenoga suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu. Neobično je što se u većoj mjeri ne oslanja na izvore iz državnih arhiva Srbije. Jesu li oni još nedostupni ili neautentični?³ Hrvatskoj znanstvenoj i političkoj javnosti bili bi zanimljivi upravo uvidi u te spise jer su joj haški dokumenti dostupni. Dostupni su joj i brojni dokumenti što su ih objavili Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i druge ustanove te pojedini autori kao priloge svojim knjigama, a koje Nikolić također mjestimice citira. Taj je prigovor supstancijalan zato što otprilike 80 posto knjige čine citati iz dokumenata. Nikolić je artikulirao svoje shvaćanje događaja ponajprije kroz odabir dokumenata koje citira, način na koji to čini i time uvjetovane komentare zbivanja što se opisuju u njima, a tek potom u skromnome autorskom tekstu.

U prikazima formiranja i funkcioniranja Republike Srpske Krajine (RSK), Nikolić ne prešućuje srpske zločine nad Hrvatima – ubojstva i zlostavljanja pojedinaca, pljačkanja njihove imovine i protjerivanja iz kuća, razaranje katoličkih crkava, "asanaciju zemljišta", odnosno spaljivanje ljudskih i životinjskih leševa i dr. – ali ih u osnovi svodi na "posledice ratnih dejstava" i djelovanja paravojnih i paramilicijskih organizacija i skupina koje su se odmetnule od države (Srbije, odnosno Jugoslavije) i državne vojske (JNA), te na samovoljne akte i "incidente" pojedinaca. Nema prikaza masovnoga, sustavnoga i organiziranoga terora i zločina nad Hrvatima na okupiranim područjima koje su mogli počiniti samo država i državno sponzorirani akteri. Djelomična je iznimka prikaz zločina u Vukovaru (str. 175-182), a i on je vrlo kratak, ne obuhvaća ni deset stranica, u odnosu prema

³ "Kada je general Perišić 23. januara 2004. razgovarao s tužiocem Tribunala Geoffreyem Niceom kao moguću svedok optužbe u procesu protiv Miloševića, rekao je da je postojao 'određeni selektivni pristup' u tome što će se zabeležiti u stenogramima i zapisnicima sa sednica Vrhovnog saveta odbrane SRJ, a ako su u pitanju bili ratni planovi, zapisnik se nije vodio i o tome nije obavješavana javnost" (u: Nikolić, 2023: 699). Kako srpski dokumenti o ratu ne bi dospjeli u Haag, 5. resor državne bezbednosti Srbije za Beograd izvijestio je 3. siječnja 1996. da je "tokom sređivanja dokumentacije izvršen popis dokumenata predviđenih za uništavanje i 'posle predviđene procedure uništeno je 60.000 materijala u fabrici na Adi Huji i u termoelektrani Nikola Tesla u Obrenovcu'" (Nikolić, 2023: e-338).

opisima zločinâ u danima poslije "Oluje" (str. 463-512).⁴ Iz hrvatskoga Podunavlja prognano je oko 88 posto predratnoga hrvatskog stanovništva, ali to masovno etničko čišćenje nije vidljivo iz Nikolićeve knjige. To vrijedi i za okupirana područja Slavonije, Dalmacije, Like, Banovine i Korduna. Srpske oružane akcije zahvatile su oko 27.000 četvornih kilometara ili oko 47 posto kopnenoga područja Hrvatske na kojemu je živjelo oko milijun i pol ili 31 posto stanovništva. Početkom 1992. okupirana su bila 1.074 naselja u kojima je živjelo oko 550.000 ljudi (Živić, 2003: 67). Među njima bila su brojna sela, općine i gradovi u kojima su Hrvati prije rata bili apsolutna ili relativna većina stanovništva, poput Vukovara, Beloga Manastira, Iloka, Drniša, Slunja, Grubišnoga Polja i dr. No proglašeni su srpskom zemljom, nadzemljem mitološki nesaglediva "podzemnoga svijeta" pobijenih Srba tijekom povijesti ili, posve pragmatično, mjestima na strateškim vojnim i političkim pravcima koja moraju biti osvojena. Da su udružena vanjska agresija Srbije (i Crne Gore) i unutarnja srpska oružana pobuna uspjele te da su Srbi pobijedili u ratu, Hrvatska vjerojatno ne bi bila održiva država.⁵

Autorov pristup djelomice mogu objasniti različiti opseg i priroda međunarodnoga dokumentarnog gradiva o pojedinim razdobljima rata. Dok su u vrijeme sloma RSK međunarodne organizacije i njihovo osoblje bili vrlo brojni i organizirani na samim ratnim poprištima – samo je u Sektoru Jug od 1992. do 1995. bilo raspoređeno više od 35.000 vojnika iz 29 zemalja (Nikolić, 2023: 500) – na početku rata bili su znatno malobrojniji i neorganiziraniji, a pristup mjestima ratnih zbivanja bio im je mnogo ograničeniji i nedostupniji. Članovi međunarodnoga vojnoga, obavještajnoga, promatračkoga, političkoga i humanitarnoga konglomerata – UNPROFOR-a, UNCRO-a, promatračkih misija UN-a i Europske unije, civilne policije i vojnih promatrača UN-a, diplomatskoga osoblja iz Zagreba, Helsinške federacije za ljudska prava, Amnesty Internationala, Crvenoga križa, neovisnih humanitarnih udruga i dr. – bili su na ulicama Knina i počeli su brojiti ispaljene granate, pogođene kuće, opljačkane trgovine i ljudske žrtve dok Hrvatska vojska još praktično nije vojno i politički ovladala gradom, ali im je ulazak u Vukovar poslije pada grada 18. studenoga 1991. bio zabranjen. Kada je američki diplomat Cyrus Vance pokazao slabšnu volju da obiđe razorenu gradsku bolnicu, jugoslavenske i srpske vojne i civilne vlasti to su mu onemogućile zbog "bezbednosnih razloga". Nasuprot tome, predstavnici međunarodne zajednice i strani novinari ušli su već 7. kolovoza 1995. u kninsku bolnicu.

⁴ Više podataka o srpskim zločinima u Vukovaru i istočnoj Slavoniji 1991. sadržava članak napisan na temelju "novih priloga za istoriju srpskih paravojnih formacija", to jest Srpske dobrovoljačke garde ili "Arakanovih tigrova", objavljen u *Polemosu* nakon izlaska knjige *Krajina 1991.-1995.* (Nikolić, 2023a). To su "noviji prilozima" od "novih priloga" na temelju kojih je Nikolić (2020) već objavio članak i poglavlje u knjizi o ratu u Vukovaru (2023). Iza opisa zločina Srpske dobrovoljačke garde i njezina vođe Arkana nazire se interpretacijska intencija da se država Srbija (Jugoslavija) i državna vojska (JNA) što više ekskulpiraju za zločine u Hrvatskoj, kao da su Srbija i JNA bile slabije od Arkanove paravojske pa nisu mogle suzbiti njezinu samovolju. Teorijski artikulirani pokušaj "izvlačenja" Srbije (Jugoslavije) iz rata u Hrvatskoj v. u: Kostić i Ilić (2016).

⁵ Predsjednik RSK Milan Martić definirao je srpske ratne ciljeve: "Naše borbene aktivnosti ne smemo svoditi samo na vraćanje onoga što Hrvatska vojska zauzme. Dejstvovaće se po čitavom prostoru Hrvatske. U udarima mi imamo inicijativu. Biramo mesto, vreme, način udara. Niko nas ne može sprečiti da tučemo po Zagrebu, Osijeku, Vinkovcima, Zadru, Karlovcu, Splitu. Hrvatska može biti rasečena i time bi sa njom raščistili za sva vremena. U slučaju naše pobjede gotovo bi bilo sa Hrvatskom" (u: Nikolić, 2023: 325).

Odmah poslije pada RSK, međunarodni predstavnici nisu se našli samo u svakome gradu u općini (Kninu, Donjem Lapcu, Gračacu, Obrovcu, Benkovcu, Korenici i dr.) nego i u zabačenima selima i zaseocima (Gruborima, Bobodolu, Palanci, Komiću, Gošiću, Orliću, Radinoviću, Rašulama, Tintorima, Todorovićima, Cvijanovićima, Petrovićima, Babićima, Ivoševcima, Orličima, Radašnici, Bijelom Klancu, Debelom Brdu, Gornjem Žirovcu, Žagraviću itd.). Zabilježili su gotovo svaku ljudsku žrtvu, spaljenu i srušenu kuću, uginulu i ubijenu životinju, ukradeni televizor, slavinu ili tanjur, tragove krvi i rupe od metaka na zidovima kuća. Nema spora o tome da su popisivanje zločina i kažnjavanje njihovih počinitelja na hrvatskoj strani u "Oluji" i poslije nje bili nužni i opravdani. No nije bilo takvoga neposrednog organiziranog i sustavnog bilježenja zločina, a posljednično ni kažnjavanja zločinaca srpske strane na okupiranim područjima. Ovčaru su međunarodni akteri otkrili, tako reći, slučajno tek u listopadu 1992. Povjerenstvo UN-a doputovalo je u Vukovar u prosincu 1992. kako bi istražilo "lokalitet na Ovčari", dakle više od godinu dana nakon najmasovnijega pokolja civila i ratnih zatočenika u ratu u Hrvatskoj. Vlasti Krajine i tada su proglasile boravak toga tijela "nelegalnim i nepoželjnim". Prema izvješću povjerenstva UN-a od 27. svibnja 1994, "Vlada Krajine je 23. oktobra odlučila da se ispitivanje lokaliteta odloži dok se ne razreši politička situacija: 'Svo osoblje je prekinulo operacije i povuklo se sa lokaliteta'" (u: Nikolić, 2023: 178).

Diskurzivna opredijeljenost autora u opisu ratnih zbivanja

Nikolićeva pozicija vidljiva je i na diskurzivnoj razini. On na rat u Hrvatskoj gleda iz srpske perspektive pa ga tako i opisuje: oslobađanje zapadne Slavonije opisuje kao "osvajanje" i "pad"; okupirana područja Hrvatske postala su "okupirana područja RH" i "okupirana hrvatska područja"; srpski pobunjenici zapravo su "srpski pobunjenici" i "srpske paravojne postrojbe" koji su sudjelovali u "velikosrpskoj agresiji"; krajinska vojska "branila" je Kordun i Banovinu od hrvatskih snaga; Domovinski rat postao je "domovinski rat"; operacija "Oluja" bila je "napad na Srbe" i "agresija na Krajinu"; područje Krajine bilo je 1995. "oslobođeno"; promjena etničkoga sastava na okupiranim područjima bila je "jedna od posljedica ratnih dejstava", a promjena etničkoga sastava Hrvatske rezultat etničkoga čišćenja; Srpska Republika Krajina i Republika Srpska bile su države, a Hrvatska zajednica Herceg-Bosna "poseban paradržavni entitet" u BiH; Hrvatska vojska svojim je operacijama 1995. "ugrozila" Grahovo i Glamoč koji su naposljetku "pali" itd. Primjerice, opsežno drugo poglavlje knjige naslovljeno je "Od Zagrebačkog sporazuma do pada Zapadne Slavonije" (2023: 225-373).⁶

⁶ "Najveći otpor hrvatskim snagama pružila je 98. pešadijska brigada. Posle njenog sloma, došlo je do pada Zapadne Slavonije..." (338); "Istovremeno je dejstvo Hrvatske vojske primoralo snage SVK da se od Bihaća okrenu prema odbrani Korduna i Banije..." (380); "Bobetko je na početku naglasio da je vojno-politička situacija na području Hrvatske, s važećim mandatom UNCRO, takva da ne garantuje mirnu reintegraciju 'okupiranih područja RH' pod njen ustavno-pravni suverenitet..." (382); "Grahovo i Glamoč pali su 28. jula" (398); "... 'Srpski pobunjenici' žele ponovo da prevare UN jer humanitarnu pomoć Bihaću uslovljavaju time da se pomoć dostavlja i njima..." (404); Tuđman je "na osnovu razgovora s vojnim vrhom održanim 17. i 31. jula na Brionima, doneo odluku o vojnoj i policijskoj akciji 'za oslobađanje okupiranih područja'" (419); "General Mrkšić je u 6.30 obavestio generala Janviera da je počela agresija na Krajinu" (426); "Operacija je završena 10. avgusta i u njoj je 'oslobođeno' 10.400 kvadratnih kilometara..." (470); itd. Kada citira Tuđmanove ili Bobetkove iskaze, onda su Nikoliću prijeporne sintagme što ih oni izriču stavljene u navodnike ("okupirana područja RH" i "oslobađanje okupiranih područja"), ali kada citira iskaz generala SVK-a Mrkšića, onda nema prijepornih sintagmi koje zaslužuju navodnike ("agresija na Krajinu").

Istovremeno se, uz diskurs o etničkom čišćenju, evakuacijski planovi i akcije krajiških vlasti i naroda opisuju kao "organizovano iseljavanje stanovništva i boraca iz delova Krajine": "mnogi se spremaju na iseljenje" zbog vojnih poraza i gubitka teritorija u zapadnoj Slavoniji; "nastavljeno je iseljavanje stanovništva"; "masovno iseljenje stanovništva i boraca u pravcu istočne Slavonije i Srbije"; "u mnogim selima i gradovima narod se pakuje i sprema na iseljavanje"; srpsko stanovništvo u sjevernoj Dalmaciji zahtijevalo je potkraj srpnja 1995. da se "Krajina napusti"; Martić je je 4. kolovoza 1995. "potpisao odluku o evakuaciji srpskog stanovništva iz Krajine", koju treba provoditi "planski, prema pripremljenim planovima, pravcima koji izvode prema Kninu i dalje preko Otrića prema Srbu i Lapcu"; u noći 4. kolovoza "Vlada RSK izdala je proglas da se narod sa ugroženih područja povlači..." te je počelo "neorganizovano povlačenje naroda i jedinica", što je izazvalo opće "rasulo"; stvorene su "nepregledne kolone" izbjeglica i "jednostavno nema šanse da ih neko zaustavi"; iz Benkovca "svo civilno stanovništvo je evakuisano osim manjeg broja koji su odbili da idu", a vojne su se jedinice "planski povlačile za kolonom civila" (u: Nikolić, 2023: 123, 163, 193, 240, 339, 355, 399, 403, 408, 431, 432, 433, 435, 437, 442, 581-585 i d.). Nikolić konstatira: "Srbi iz Krajine su u ogromnoj većini otišli pre nego što su hrvatske snage stigle do njih" (str. 456). A ipak se ti zbjegovi definiraju kao nasilno etničko čišćenje Srba što su ga provele Hrvatska vojska i država.

Za razliku od kontradikcija u terminologiji, koje ukazuju na nesklad u poziciji te otkrivaju nedosljednost autora, korištenje nekog nazivlja ne znači uvijek pristajanje na političku poziciju koju ono implicira. Dobar primjer za to je uporaba naziva Republika Srpska Krajina bez pridjeva takozvana ili stavljanja u navodnike kod hrvatskih autora (v. Barić, 2005: 12-14). Dosljedna primjena "diskursa takozvanosti" vodi ka komunikacijskom kaosu. Posve je, primjerice, bjelodano da Demokratska Narodna Republika Koreja (Sjeverna Koreja) nije ni demokratska ni republikanska nego komunistička totalitarna država kojom vlada pseudomonarhija Kim, ali apsurdno bi bilo službenom nazivu uvijek dodavati "takozvana".

Politološko čitanje knjige

Nikolićeva knjiga može biti korisno štivo za politološku analizu RSK i paradržava općenito zato što omogućuje podrobniji uvid u nastanak i četverogodišnji opstanak RSK kao projekta Srbije, ali i međunarodne zajednice, kao i u strukturu i odnose političke moći u toj tvorevini.

Međunarodne misije, ponajprije UNPROFOR, objektivno su radile na ciprizaciji Hrvatske. Pod okriljem razdvajanja dviju zaraćenih strana *de facto* je stvarana srpska država (v., primjerice, Brink Rasmussen, 2014). Štoviše, bio je to cjelovitiji i artikuliraniji plan od ciparskoga. Snage UN-a poslone su šezdesetih godina 20. stoljeća na Cipar da razdvoje sukobljenu većinsku grčku i manjinsku tursku zajednicu dok se ne steknu uvjeti za njihovo pomirenje, ali nisu dobile mandat da stvore tursku državu na otoku. No pod njihovim je kišobranom nastala Turska Republika Sjeverni Cipar koja desetljećima funkcionira kao ogledan primjer *de facto* države u svijetu. Bitno joj ne šteti i neće je ukinuti međunarodna nepriznatost – da bi opstala, dovoljna joj je potpora Turske preko koje ima pristup cijelom svijetu. Zastrašivanje vođa RSK-a prijetnjama da ih međunarodna zajednica neće priznati bilo je nesvrhovito i neučinkovito jer su oni znali kako je dostatno da njihovu tvorevinu prizna Srbija, odnosno SR Jugoslavija pa da preživi.

U Hrvatskoj se išlo znatno dalje od Cipra. Međunarodna zajednica prilično je precizno projektirala srpsku državu koja je trebala nastati i opstati pod okriljem me-

đunarodnih vojnih, političkih i humanitarnih misija. Jednu od glavnih uloga u tome imao je američki veleposlanik u Zagrebu Peter Galbraith koji je svojim djelovanjem silno premašivao uobičajene diplomatske ovlasti. Galbraith je doslovce izdiktirao temeljne postulate te države sadržane u planu Z-4:

... Srpska autonomna pokrajina zvala bi se Krajina; imala bi predsjednika, parlament i sudove, a granica između Krajine i Hrvatske ne bi postojala; Krajina bi imala autonomiju u školstvu, kulturi, energiji, trgovini, porezu i policiji; Krajina bi mogla da sklapa i međunarodne ugovore, uz odobrenje vlade u Zagrebu; mogla bi da sklapa ugovore i s drugim srpskim državama; finansije bi bile pod kontrolom narodne banke Hrvatske, ali je Krajina mogla imati i sopstvenu valutu; predsjednik Krajine morao bi da poštuje zakone Hrvatske; formirao bi se i posebni ustavni sud koji bi činili dvojica sudija iz Krajine, dvojica iz Hrvatske i tri predstavnika međunarodne zajednice koje bi imenovao predsjednik Suda pravde Evropske unije; Krajina bi imala svoju zastavu i grb; područje Krajine bi se demilitarizovalo za pet godina (u: Nikolić, 2023: 265).⁷

Ono što joj nije pošlo za rukom u Hrvatskoj, međunarodna zajednica, ponajprije Sjedinjene Države i njihov opunomoćenik Richard Holbrooke, ostvarili su u BiH izdiktiravši ustav države u sklopu mirovnoga sporazuma u Daytonu i ugradivši u njega ratnu tvorevinu Republiku Srpsku na polovici etnički očišćena teritorija. Očito je kakve pogubne posljedice ta strategija ima za stabilnost i opstojnost BiH, a posredno i drugih balkanskih država.

Nikolićeva knjiga potvrđuje da Srbi u Hrvatskoj nisu imali navlastitu političku ideologiju nego su prihvatili ekskluzivističku nacionalističku ideologiju koja je artikulirana u Srbiji osamdesetih godina unutar komunističkoga režima i nekomunističkih kulturnih, vjerskih i drugih društvenih krugova. Pobunjeni hrvatski Srbi bili su privrženici politike Slobodana Miloševića, predsjednika Saveza komunista Srbije (SKS) i Socijalističke partije Srbije (SPS). "I na vojnoj i na političkoj strani, svi su Slobodana Miloševića zvali 'šef'" (str. 222). On je bio, kazao je Milan Martić, "naš bog" (str. 594). Potpuno su ovisili o vojnoj, političkoj financijskoj i humanitarnoj potpori Miloševićeva režima. Da nije bilo te potpore, RSK ne bi ni nastala.

U sklopu opće srpske nacionalističke ideologije koja je smjerala ostvarenju imperijalnih interesa Srbije da se Jugoslavija, ako već nije mogla opstati onakvom kakvu su Srbi željeli, podijeli i na najvećem dijelu njezina teritorija stvori Velika Srbija, hrvatski Srbi oformili su svoj intransigentni secesionistički pokret kojemu je glavni cilj bio da se odcijepi od Republike Hrvatske i novostvorenu RSK priključe Srbiji. Opetovano su izjavljivali da ne žele živjeti u Hrvatskoj izvan Jugoslavije, kakva god ona bila, a može biti samo ustaška. Predsjednik i premijer RSK Milan Martić izjavio je kako je Tuđman "nameravao da trećinu Srba protera, trećinu prevede na katolicizam, a preostalu trećinu pobije" (str. 142), evocirajući navodni Budakov obrazac rješenja srpskoga pitanja u NDH. Najviši vojni i politički dužnosnici do kraja su ustrajavali na odcjepljenju Krajine od Hrvatske. U skladu s time ponijeli su se i kada su doživjeli poraz: masovno su bježali u Republiku Srpsku i Srbiju. Kada je Hrvatska vojska ušla u Krajinu, ona je gotovo bila prazna pa se, unatoč civilnim žrtvama zločina koje su počinili pripadnici hrvatskih vojnih ili policijskih snaga (usp. Graovac, 2004), ne može govoriti o etničkom čišćenju, neovisno o tome jesu li hrvatska vlast

⁷ "Milošević je odbijao da direktno podrži plan 'Z-4' jer nije dobio garancije da će sankcije Srbiji biti značajno ublažene, ako ne i ukinute. Vreme je potvrdilo da je to bila još jedna u nizu njegovih pogrešnih procena" (Nikolić, 2023: 278). Političke vlasti RSK "na sednici Skupštine zatvorene za javnost, u potpunosti su odbile plan 'Z-4'" (str. 281).

i Hrvati priželjkivali da pobunjeni krajiški Srbi odu iz Hrvatske poslije "Oluje". Nije bitno ono što su oni željeli nego ono što se stvarno dogodilo.

Prikladno je mjesto da se upozori na još jedno problematično interpretiranje srpskih zbjegova 1995. U srpskoj naracijskoj praksi uvriježila se tvrdnja kako je Hrvatska protjerala stotine tisuća "hrvatskih državljana" srpske nacionalnosti. No jesu li krajiški Srbi formalno bili hrvatski državljani? Bili su državljani Socijalističke Republike Hrvatske, to jest imali su republičko pored saveznoga (jugoslavenskog) državljanstva, koje je prestalo važiti u Republici Hrvatskoj. Državljanstvo nije prirodna nego pravno-politička kategorija. Prema čl. 3. Zakona o hrvatskom državljanstvu iz 1991., pravo na hrvatsko državljanstvo stječe se podrijetlom, rođenjem na teritoriju Republike Hrvatske, prirođenjem i sukladno međunarodnim ugovorima (Narodne novine 53/1991). Srbi rođeni na teritoriju Republike Hrvatske imali su, dakle, pravo na hrvatsko državljanstvo, ali ga nisu ostvarili u normativno propisanom postupcima. Nisu ga mogli dokazati dokumentima – osobnom i vojnom iskaznicom, putovnicom ili domovnicom – jer ih nisu ni tražili. Oni su se ispravama legitimirali kao državljani RSK, Srbije i SR Jugoslavije. Nisu se ni ponašali kao hrvatski državljani: nisu priznavali Ustav i zakone Republike Hrvatske, nisu sudjelovali na izborima i u konstituciji političke vlasti, nisu plaćali poreze, nisu služili vojsku, nisu pokazivali nikakvu lojalnost Hrvatskoj. Nasuprot tome, masovno su legitimirali RSK na plebiscitu 12. svibnja 1991. koji je shvaćen kao "'testiranje volje' srpskog naroda da podrži prisajedinjenje Krajine Srbiji", na kojemu je od 179.840 ili 79,5 posto birača za odcjepljenje od Hrvatske i pripojenje Srbiji glasovalo 179.490 ili 99,8 posto (Nikolić, 2023: 616). General Mile Novaković kazao je u veljači 1994. da je u tome trenutku Srpska vojska Krajine (SVK) imala "85.000 noružanih boraca – oko 20% stanovništva, 'što u osnovi prevazilazi sve svetske standarde...'" (str. 208).

Nikolićeva knjiga omogućuje i dopunu uvida u političku prirodu, strukturu političke moći i dinamiku političkih odnosa u RSK. Premda su postojale formalne političke institucije (skupština, vlada, predsjednik države, vojska, policija, sudovi), politička moć uvelike je bila koncentrirana u paravojnima i parapolitičkim formacijama, među kojima su najmoćniji bili Srpska dobrovoljačka garda i njezin vođa Željko Ražnatović Arkan. RSK je stoga podsmješljivo nazivana "Arkansasom", kao što su imenima svojih gospodara nazivani drugi nasilni i "anarhični" politički entiteti u svijetu s krajnje personaliziranom vlašću (Kasapović, 2020: 49). Isprepletala su se djelovanja formalnih i neformalnih tijela, što je najočitije bilo u zajedničkim vojnim akcijama i teroru nad nesrpskima civilima. Arkanova paravojna formacija bila je "de fakto legalna za deo Vlade iz Erduta" (Nikolić, 2023: 190). Takvi odnosi nisu bili nesporni samo neukim političarima nego i navodno uglednim pravnim teoretičarima, pa je beogradska sveučilišna profesorica prava Smilja Avramov (2008: 277) ustvrdila da su "obe srpske republike", Republika Srpska Krajina i Republika Srpska, "izgradile u kratkom vremenskom periodu pravnu infrastrukturu i tokom čitavog rata delovale su kao pravne, demokratske i parlamentarne države". Nasuprot njoj, britanska politologinja Nina Caspersen (2010: 21, 33-34 i d.) opisala je RSK kao modelski "anarhični entitet" koji se zasnivao na gospodarstvu ovisnu o zločinima, krijumčarenju i ratnom profiterstvu, nepostojecima ili vrlo slabima političkim i društvenim institucijama, nasilju i etničkom čišćenju Hrvata, stalnim frakcijskim obračunima među Srbima i vlasti "gospodara rata" koji su kontrolirali teritorij te paradržave (v. i Caspersen, 2007; Kolstø i Pauković, 2014; Štefančić, 2015; Hayball, 2017; Golek i Petković, 2017). Nikolićeva knjiga ne nudi bitne nove uvide u temeljnu strukturu i odnose političke moći u

SRK, premda sadržava mnogo pojedinosti, katkad krajnje tragičnih a mjestimice i tragikomičnih, o konkretnim događajima i akterima. No "ukopati" se u isticanje tih pojedinosti i ne prozrijeti glavnu interpretacijsku intenciju autora znači, pučki rečeno, ne vidjeti šumu od drveća.

Nikolić kao konstruktivist?

Okosnicu Nikolićeva jedva razvidnoga teorijskoga interpretacijskoga okvira čini konstruktivistički ideološki pamflet Dejana Jovića *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj* (2017):

Volja za nezavisnošću u Hrvatskoj, kako pokazuje Dejan Jović, stvarana je sejanjem strahova, ali i zabranama i pretnjama koje su stvarale društvene uslove za rat. Proces stvaranja novih mitova pratio je proces preoblikovanja nacionalnog identiteta koji je kao nužnu posledicu imao apsolutnu kontrolu nad svim društvenim tokovima kako bi se suzbilo bilo koji alternativni koncept. Zbog toga su glavni akteri i povelili rat jer je to bilo politički racionalno i korisno, bez obzira na to što je bilo i rizično i nemoralno...

Nacionalna ideologija koju je kreirala Hrvatska u tom periodu svaku je višenacionalnu zajednicu, čak i onu koju su činili vrlo bliski identiteti, tumačila kao neprihvatljivu. To se jasno videlo kada je 21. decembra usvojen novi hrvatski ustav, svečano proglašen dan kasnije. Status Srba je promenjen i oni su izgubili svoja kolektivna prava jer su od konstitutivnog naroda postali nacionalna manjina. Nova hrvatska elita je smatrala da bi Srbi, ako bi zadržali status naroda, pristupili 'komadanju' Hrvatske i izvršili pripajanje Srbiji (Nikolić, 2023: 8-9).

Volja Hrvata za državnom neovisnošću nije, dakle, bila uzrokovana ideologijom i politikom srpskoga nacionalističkoga pokreta i režima koji su djelovali još od osamdesetih godina nego ponašanjem hrvatske političke elite koja je došla na vlast izborima u proljeće 1990. i silom preoblikovala političku volju i rekonstruirala politički identitet Hrvata kako bi ih gurnula u rizičan i nemoralan rat. Hrvati su umislili da im prijete "komadanje" zemlje, a nisu se u to iskustveno uvjerali djelovanjem ogranka svesrpskoga nacionalističkog pokreta u Hrvatskoj koji je još potkraj osamdesetih godina proklamirao svoje secesionističke ciljeve, opravdavajući ih pripovijestima o obnovi ustaštva što će ih odvesti u novi Jasenovac,⁸ i to u okvirima komunističkoga političkog režima. Hrvatska politička elita proizvela je političku volju Hrvata da zarate sa Srbima zbog svoje nacionalističke i protujugoslavenske ideologije, a nisu to učinili strašna sudbina do temelja razorenoga grada te mučenih, prognanih i pobijenih nesrpskih stanovnika Vukovara i drugih gradova i sela na istoku i jugu Hrvatske. Hrvatska vlast nedemokratski je promijenila ustavni status Srba kao konstitutivnog naroda Hrvatske, što je bio "direktan povod za pobunu" (str. 9) – ne ulazim sada u neznalačko ili hotimično nerazlikovanje pojmova nacionalna država (hrvatskoga naroda) i država (srpskoga naroda u Hrvatskoj i drugih) – ali nema objašnjenja kojim su to demokratskim putem Srbi postali konstitutivan narod u Hrvatskoj, koja su to kolektivna prava imali u SR Hrvatskoj i kako su spojivi status konstitutivnog naroda i institucionalizacija posebnih kolektivnih prava koja

⁸ Pukovnik JNA Mirko Broćeta, zapovjednik vojarne u Zrenjaninu, upozorio je pripadnike jedinica JNA koje su početkom srpnja 1991. poslano u Vukovar da budu "maksimalno opreznii" jer su "svi pripadnici hrvatske zajednice ustaše, a ujedno i njihove domaće životinje" (u: Nikolić, 2023: 153). Retorika o ustaštvu stalno se radikalizirala pa su Hrvati nazivani "vati-kansko-ustaškom gamadi", "svirepim ustašama", "fašistima ustaškog tipa", "hrvatskim neo-fašistima" i sl. (str. 74, 91, 365, 582, 692 i dr.).

se vezuju za status nacionalnih manjina. Osim toga, Srbi su počeli pobunu prije promjene Ustava te ona nije bila "direktan povod" za nju.⁹

Nikolić formulira i zaključak opet parafrazirajući Jovićev iskaz iz *Rata i mita*:

Stara izreka kaže da pobjednik piše istoriju, ali ono što je važnije jest da pobjednik kreira novu mitologiju koja opravdava događaje iz neposredne prošlosti. U savremenoj Hrvatskoj dominantan je narativ prema kojem je operacija 'Oluja' bila 'bitka svih bitaka' koja je srušila mit o srpskoj vojnoj nadmoći i nepobedivosti. Usporedo s tim, kreiran je mit o snazi hrvatskog oružja i o 'domovinskom ratu' kao mestu i datumu rođenja Hrvatske, odnosno utemeljena je ideologija 'državnog kreacionizma'. Ta ideologija je, nezavisno od stvarnih događaja i činjenica, stvorila sećanja i emocije koje su preoblikovale savremeni identitet u Hrvatskoj (Nikolić, 2023: 462).

Evo kako glasi Jovićev iskaz na koji se Nikolić referira:

Polazimo od zaključka da je rat imao i da dalje ima središnje mjesto u (pre)oblikovanju službenog identiteta Hrvatske kao države i Hrvata kao naroda... On ima značaj jedne vrste 'nultog sata'... Sve što je bilo prije njega dovodi se u vezu s tim – kako se u Hrvatskoj naziva, kao izravni proizvod retorike Franje Tuđmana – 'Domovinskim ratom'. Taj se *Domovinski rat* (koji dalje nećemo pisati pod navodnicima kako bismo pojednostavili komunikaciju – a ne zato što prihvaćamo politički naziv kao akademski *terminus technicus*) – smatra krajem epohe u kojoj Hrvatska nije bila država (makar ne u smislu međunarodnog subjektiviteta) i početkom njena puta kao samostalne države (Jović, 2017: 189-190).

Teorijsku "sadržajnost" i "posebnost" toga iskaza ilustrirat ću prigodnom parafrazom, a takvim je parafrazama moguće opisati povijesti svih europskih država:

Polazimo od zaključka da je rat imao i da dalje ima središnje mjesto u (pre)oblikovanju službenog identiteta Jugoslavije i jugoslavenskih naroda... On ima značaj jedne vrste 'nultog sata'... Sve što je bilo prije njega dovodi se u vezu s tim – kako se u Jugoslaviji naziva, kao izravni proizvod retorike Josipa Broza Tita – 'Narodnooslobodilačkim ratom'. Taj se *Narodnooslobodilački rat* (koji dalje nećemo pisati pod navodnicima kako bismo pojednostavili komunikaciju – a ne zato što prihvaćamo politički naziv kao akademski *terminus technicus*) smatra krajem epohe u kojoj Jugoslavija nije bila država (makar ne u smislu pune neovisnosti o imperijalističkim silama) i početkom njena puta kao samostalne države.

⁹ Secesionistički ciljevi Srba u Hrvatskoj otvoreno su izražavani na masovnim skupovima još 1989. i rane 1990, poput skupova 8. i 9. lipnja 1989. u selu Kosovu kod Knina kojim je obilježeno 600 godina od kosovske bitke i na Petrovoj gori 4. ožujka 1990. Oba skupa održana su unutar komunističkoga režima u Hrvatskoj. Secesionistički ciljevi bili su izraženi i u dokumentima i aktima Srpske demokratske stranke (SDS) Jovana Raškovića, Jugoslavenske samostalne demokratske stranke (JSDS) Mile Dakića i Socijalističke partije Hrvatske – partije jugoslavenske orijentacije (SPH-PJO), inačice Miloševićeva SPS-a, kojoj je predsjednik bio dugogodišnji "crveni vladar" Petrinje i kasniji predsjednik vlade RSK-a Borislav Mikulić, a potpredsjednik književnik Goran Babić. U Kosovu pokraj Knina proglašena je 1. srpnja 1990. Zajednica općina sjeverne Dalmacije i Like koja se smatra "embrionom srpske države Krajine" (Barić, 2005: 66). Na Srpskom saboru u Srbu 25. srpnja 1990. odlučeno je da se osnuje Srpsko nacionalno vijeće (SNV), a potom je na skupu na kojemu je bilo oko 120.000 ljudi "plebiscitarno prihvaćena 'Deklaracija o suverenosti i autonomiji srpskog naroda'" (Barić, 2005: 72). Paraustavni Statut SAO Krajine proklamiran 21. prosinca 1990, dan prije proglašenja hrvatskoga Ustava. U kolovozu 1990. počela je oružana pobuna Srba ili "balvan revolucija". Ima li se na umu vremenski slijed događaja, kako je promjena ustavnog statusa Srba iz prosinca 1990. mogla biti "direktan povod" za srpsku pobunu u Hrvatskoj?

Nadasve je neobično što se tradicionalan povjesničar poput Nikolića nerefleksivno oslanja na konstruktivizam kao teorijski i metodološki okvir. U Nikolićevo popisu literature nema nijednoga teorijskoga ili metodološkoga djela koje zagovara konstruktivistički pristup povijesti – primjerice, nekoga reprezentativnog članka Haydena V. Whitea (1966, 1984, 2000) ili njegovih istaknutijih pristaša i nastavljača škole (Ankersmit, 2010; Roth, 2021; Kuukkanen, 2013; Pihlainen, 2017). U njegovoj knjizi nema ni traga pobuni protiv "militantnoga pozitivizma" u tumačenju povijesti (White, 1966: 112). Nikolića bi konstruktivisti svrstali među pripadnike stare "narrativističke filozofije povijesti", prevlast koje su intenzivno potkopavali proteklih pola stoljeća, i odredili kao povjesničara kojemu "historijsku metodu čini istraživanje dokumenata kako bi se utvrdilo što je istina ili najvjerojatnija priča koja se može ispričati o događajima koje oni dokazuju" (White, 1984: 2). Konstruktivisti misle da povijesna djela ne mogu biti "čista činjenična izvješća zasnovana na izvorima" i "izravni prikazi prošlosti", budući da je riječ o "kompliciranim i sofisticiranim konstrukcijama" (Zeleňák, 2015: 210-211) u kojima je ključan problem "reprezentacije", odnosno način predstavljanja, posredovanja i prevladavanja rascjepa između povijesne stvarnosti i povijesnoga teksta (Kuukkanen, 2013). Dok konvencionalni ili "naivni" realisti otkrivaju i opisuju povijest na temelju arhivskih vrela, upravo kao što Nikolić "ne skida pogled" s dokumenata, konstruktivisti su usmjereni na konstrukciju, kreaciju, invenciju i impoziciju prošlosti. Uvođenje mitološkoga narativa ne mijenja ništa bitno jer bi Nikolićevo shvaćanje mita White (1984: 21) nazvao "arhaičnim", a ne "literarnim" ili "fikcijskim" kakvo je imanentno konstruktivističkom pristupu povijesti. No svi ti prigovori padaju u vodu ako se zaključci konstruktivista poklapaju s autorovima ideološkim i političkim uvjerenjima.

Literatura

- Ankersmit, F. (2010). Truth in History and Literature. *Narrative*. 18(1), 29-50.
- Avramov, S. (2008). *Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije*. Beograd: Akademija za diplomatiju i bezbednost.
- Barić, N. (2005). *Srpska pobuna u Hrvatskoj*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.
- Brink Rasmussen, J. (2014). Danish Peacekeepers in the Republic of Serbian Krajina (Croatia), 1992-1995. *Baltic Security & Defence Review*. 16(1), 70-124.
- Bougarel, X. (2011). Od Krivičnog zakona do Memoranduma. Upotreba pojma "genocid" u komunističkoj Jugoslaviji. *Političke perspektive*. 1(2), 7-24.
- Byford, J. (2023). Spasavanje savskih žrtava od zaborava i negiranja: istorija i sećanje na poslednje ustaške zločine u Sisku. *Tragovi*. 6(2), 7-53. <https://doi.org/10.52328/t.6.2.1>
- Caspersen, N. (2007). Belgrade, Pale, Knin: Kin-state control over rebellious puppets? *Europe-Asia Studies*. 59 (4), 621-641.
- Caspersen, N. (2010). *Contested Nationalism. Serb Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*. New York i Oxford: Berghahn.
- Drača, V. (2021). Izveštaji iz "Balvanije": imaginološka artikulacija pobune Srba u Hrvatskoj u "Slobodnoj Dalmaciji" i "Glasu Slavonije". *Tragovi*. 4(1), 73-101. <https://doi.org/10.52328/t.4.1.2>
- Drača Koritaj, V. (2022). Politika emocija i etničko nasilje: Zadar 1991. godine. *Tragovi*. 5(1), 7-42. <https://doi.org/10.52328/t.5.1.1>
- Dragojević, R. (2022). Stipe Šušar i srpsko pitanje u Hrvatskoj. *Tragovi*. 5(2), 7-34. <https://doi.org/10.52328/t.5.2.1>
- Filipović, V. (2019). Na rubu službene kulture sjećanja: slučaj vukovarskog kirurga Mladena Ivankovića. *Tragovi*. 2(2), 101-119.
- Golek, K., Petković, K. (2017). Kazna u Krajini. Prilog istraživanju povijesti političke moći i kažnjavanja na području Hrvatske 1991.-1995. *Časopis za suvremenu povijest*. 49(1), 29-57. <https://doi.org/10.22586/csp.v49i1.8>
- Graovac, I. (2005). Civilne žrtve u sektoru Jug u Oluji i neposredno nakon Oluje. *Polemos*. 7 (1-2), 129-145.
- Hasanbegović, Z. (2002). Bojan Dimitrijević i Kosta Nikolić, "Đeneral Mihailović. Biografija". *Časopis za suvremenu povijest*. 34 (2), 549-560.
- Hayball, H. J. (2017). A Wolf in Sheep's Clothing? Jovan Rašković, the Serbian Democratic Party, and the "Serbian Question" in Croatia. *East European Politics and Societies*. 31(1), 654-673. <https://doi.org/10.1177/0888325416678043>
- Jović, D. (2012). The war that is not allowed to be forgotten: Nationalist discourse on the "Homeland War" (1991-1995) in contemporary Croatia. *Südosteuropa-Mitteilungen*. 52(3), 52-69.
- Jović, D. (2017). *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zaprješić: Fraktura.
- Jurak, K. (2019). "Jugoslavija, poslednji dani 1989-1992" (Knjiga prva: "Svi Srbi u jednoj državi"). *Tragovi*. 2(2), 229-232.

- Kasapović, M. (2020). *Bosna i Hercegovina 1990.-2020. Rat, država i demokracija*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kasapović, M. (2024). *Zbogom postjugoslavenstvu! Prilog demitologizaciji hrvatske politike i društva*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kolstø, P., Pavuković, D. (2014). The Short and Brutish Life of Republika Srpska Krajina: Failure of De Facto State. *Ethnopolitics*. 13(4), 309-327. <https://doi.org/10.1080/17449057.2013.864805>
- Kostić, S. (2022). Oči koje su gledale unutra: Uz osamdesetu godišnjicu tragične smrti najvećeg srpskog slikara moderne, Save Šumanovića (1896.-1942.). *Tragovi*. 5(2), 44-72. <https://doi.org/10.52328/t.5.1.2>
- Kuukkanen, J. M. (2013). Representationalism and Non-representationalism in Historiography. *Journal of the Philosophy of History*. 7(3), 453-479. https://doi.org/10.1057/9781137409874_4
- Lustick, I. S. (1996). History, Historiography, and Political Science: Multiple Historical Records and the Problem of Selection Bias. *American Political Science Review*. 90(3), 605-618.
- McCullagh, B. C. (2000). Bias in Historical Description, Interpretation, and Explanation. *History and Theory*. 39(1), 39-66.
- Miškuljin, I. (2003). Kosta Nikolić, "Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji. Od socijal-demokratije do staljinizma". *Časopis za suvremenu povijest*. 35(2), 650-653.
- Mrkalj, I. (2018). Slovenac među Hrvatima i Srbima: Franc Žužek, župnik u Glini, 1927.-1955. *Tragovi*. 1(1), 124-165.
- Nikolić, K. (2012). Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata. *Časopis za suvremenu povijest*. 44(3), 631-650.
- Nikolić, K. (2020). Novi dokumenti o ratu u Vukovaru 1991. *Tragovi*. 3(1), 152-202.
- Nikolić, K. (2021). Od "Ljeta" do "Oluje". Uvod u pad Republike Srpske Krajine 1995. godine. *Tragovi*. 4 (2), 7-66. <https://doi.org/10.52328/t.4.2.1>
- Nikolić, K. (2023). Srpska dobrovoljačka garda u ratu u Hrvatskoj 1991.: Novi prilozi za istoriju srpskih paravojnih formacija. *Polemos*. 26(1), 329-361.
- Nikolić, K., Ilić, M. (2016). Causes of Armed Conflict in Croatia 1991. Resolving Conceptual and Methodological Inconsistencies. *Istorija 20. veka*. 36(2), 179-206.
- Ostojić, Z. (2022). Plačem, a nemam kome plakati: zbeg naroda Banije početkom 1943. godine. *Tragovi*. 5(1), 151-193.
- Pihlainen, K. (2017). *The Work of History. Constructivism and a Politics of the Past*. New York: Routledge.
- Ponoš, T. (2020). Sisak 1990.-1991: ratni zločini nad Srbima. *Tragovi*. 3(2), 7-72.
- Popović, D. (2021). Vreli dalmatinski srpanj 1989. *Tragovi*. 4(2), 93-121. <https://doi.org/10.52328/t.4.2.3>
- Pupovac, M. (2020). Dvadeset pet godina poslije: uticaj rata i prisilnog raseljenja na kolektivne identitete Semberaca i izbjeglica u Bijeljini. *Tragovi*. 3(1), 203-247.
- Radanović, M. (2019). Zločini 3. bojne 1. ustaškog obrambenog zdruga na području Stare Gradiške i Bosanske Gradiške krajem 1943. i početkom 1944. *Tragovi*. 2(1), 123-196.

- Radanović, M. (2020). "Vaša pobjeda, naša osveta". Stradanje stanovništva općine Crkveni Bok 1943. i 1944. *Tragovi*. 3(2), 73-145.
- Radanović, M. (2023). Interniranje srpskog stanovništva s područja kotare Petrinja u logore Jasenovac i Stara Gradiška svibnja 1942. *Tragovi*. 6(1), 120-178. <https://doi.org/10.52328/t.6.1.4>.
- Roth, P. A. (2012). The Pasts. *History and Theory*. 51 (3), 313-339.
- Škiljan, F. (2021). Identitet, stradanje, sjećanje i asimilacija Srba na području Grubišnog Polja i Bjelovara. *Tragovi*. 4(1), 7-72. <https://doi.org/10.52328/t.4.1.1>
- Škiljan, F., i Volner, H. (2023). Identitet i sjećanje – Srbi u donjomiholjačkom kraju. *Tragovi*. 6(2) 52-86. <https://doi.org/10.52328/t.6.2.2>
- Štefančić, D. (2015). Osnovno i srednje školstvo na okupiranom području Republike Hrvatske 1991.-1995. *Anali za povijest odgoja*. 14(14), 69-105.
- Vukobratović, N. (2021). "Srbe treba na neki način zastrašiti". Miniranje civilnih objekata na području Bjelovara 1991.-1995. *Tragovi*. 4(2), 67-92.
- White, H. V. (1966). *The Burden of History*. *History and Theory*. 5(2), 111-134. <https://doi.org/10.2307/2504510>
- White, H. V. (1984). The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory. *History and Theory*. 23(1), 1-33. <https://doi.org/10.2307/2504969>
- White, H. V. (2000). An Old Question Raised Again. Is Historiography Art or Science?. *Rethinking History*. 4(3), 391-406.
- Zeleňák, E. (2015). Two Version of a Constructivist View of Historical Work. *History and Theory*. 54(2), 209-225. <https://doi.org/10.1111/hith.10754>
- Zimran, A. (2020). Recognizing Sample-Selection Bias in Historical Data. *Social Science History*. 44(3), 525-554. <https://doi.org/10.1017/ssh.2020.11>
- Živić, D. (2003). Prognano stanovništvo iz hrvatskog Podunavlja i problemi njegovog povratka (1991.-2001.). *Hrvatski geografski glasnik*. 65(1), 63-81.